

TOPIC:

HISTORY OF LAWAI.

INFORMANT:

Tasidana ni Vose ni Vanua ni Vaka
 Institute of Fijian Language and Culture
 41 Loftus Street, Suva, Fiji.

AMINTIASI NAGADO

(M. 60 YEARS)

PLACE OF ORIGIN:

LAWAI NOKONOKO

TABANIVONO

NADROGA.

PLACE OF INTERVIEW:

LAWAI.

DATE:

FEBRUARY. 1985.

INVESTIGATOR:

ml

WILLEE DARI.

Ni ra tawa vanua mai, o keitou, na neitou vu, e lako sara mai i Nakauvadra. Ra lako mai, mai vaka i tikotiko i cake oqo.

-- Mai vei?

Mai Navosa. E dua na vanua mai kea, e yacana tiko o Noekoro, na kena koro. E ra tiko mai kina e so na neimami. Lako mai kina oqo, A tiko mai kina, mani biu tu yani kina e so. Oti, e qai lako mai na qase oqo, na neitou vu e lako tiko mai oqo, e yacana o Tagina-manulevu. Ra lako tiko mai e na i lakolako o ya, e so vei iratou, ratou via gunu, ratou mani tu yani kea, sa mani ratou biu tu yani

i kea.

-- Mai Noekoro?

Io, mai Noekoro. E yacadratou tiko na yavusa Nakavidi. Baleta o keitou oqo, e mataqali Rarakavidi tiko, o keitou na tiko oqo. Oti o ya, ratou biu tiko yani o ratou o ya, lako mai o koya. Lako mai, vakamuria sobu mai na uciwai oqo, lako sara mai e na dua na vanua, e na delana oqo, e yacana o Vaturaisa. Ni yaco mai kea, e sa sotava kina e dua na turaga e yacana o Tusebe. O Tusebe o ya, e nodratou vu o ratou na mataqali oqori o Nakasa, Seniuci. Na turaga oqo, e sa tiko rawa i ke, qai lako mai na neitou qase o ya. Oti, rau sota va oqo, sa qai taroga o koya, o sa vinaka, raica na vanua oqo na noqu, au sa solia i ligamu me nomu. Na vanua kei na vatu o ya, o Vaturaisara. E dabe toka e na dela ni vatu o ya, na kena turaga o ya o Tusebe. Na vanua oqo o Tabanivono, au sa solia i ligamu me nomu. Lako mai o koya, ni yaco mai kea, sa tiko mai kina na turaga o Tusebe, e dabe toka e na dela ni vatu, e nana i dabedabe beka. Ni sa raica oti na vanua kei na nona i tutu vaka turaga, e dabe tiko o ya, e na nona i dabedabe beka vakaboso. Oti e yaco sara mai na nona tauvu, o Taginamanulevu. Raici koya sara tukuna sara vua, o vinaka na bula, lako sara mai i ke. Raica, dabe i ke. Sa vakadaberi koya sara e na dela ni vatu ko a vakadaberi koya kina, siro sobu mai o koya. Au sa solia na vanua oqo, na yaca ni vanua oqo o Tabanivono, me nomu. Au sa na qaravi iko, na vaka kece e tiko i ke, au sa solia i ligamu. Na neitou vu o ya, a kana ivi tiko mai, o Taginamanulevu. Kana ivi tiko o ya, qai kolotaka yani e na pasana va oqo, e bula tiko na ivi e na siga ni

kua. Keitou kau tiko o keitou i ke na ivi. E keitou cavuti tiko i ke na ivi, na mataqali ivi ko e piqi na lomana. E bula tiko mai me yacova na siga ni kua, e bula tiko ga. Se bula tiko e na daku ni kuila me yacova mai na gauna oqo, e se bula tiko ga. Na gauna e vua kina me lutu, e sega ni dua e bula, me yacova mai na gauna oqo. Oti, sa mani taura na i tutu ni veiliutaki na qase oqo.

-- Na cava e soli kina vua na i liuliu ni veiliutaki?

Au vakabauta ni rau veikilai, na gauna sa soli kina o ya, e sa qai yaco, me keitou veiwekani, se mata vuvale vata. E na gauna e sa dau buli kina na Tui Tabanivono, o ratou dau solia na bilo ni yaqona. O ya, e dewa tiko ga mai e na i dewadewa o ya. Ni sa soli o ya, sa taura na qase oqo, sa oti. Sa mai qarava na cakacaka o Taginamanulevu, sega o Tusebe. E sa dau veiqaravi, na veika taucoko me baleti keitou, o ratou saraga na kena kawa ratou se bula tiko oqo, o ratou dau vosati koya. Oti, mani sucu na luvena, ulumatua o Terei.

-- E na nodratu veisoli oqo, e rau tiko ga e na koro o Vatureisa, se dua na koro makawa e tiko i kea?

Do, rau veisoli o ya, e rau veisoli ga mai kea, otisa lako mai na qase oqo.

-- Taginamanulevu?

Taginamanulevu,

-- Ia, e sa tawa toka o ratou na turaga ni Seniuci?

Io, o koya gona na qase oqori.

-- Na koro cava e ratou tawana tiko o ya?

O ratou na Seniuci, e sega ni dua na koro. O koya gam na nona lako mai o ya.

-- E lako tiko mai vakavu o ya?

Io. O koya madaga na qase oqo, e lako mai va oqo, e liu mai ke, me qara vanua mai, mai tiko i kea. O koya e matai ni tamata me butuka mai na vanua oqo, rau mani sota kei koya na qase e lako mai, a rau mani veisolisoli.

-- E cava e tukuna o Rātu me baleta na yacadratou na Seniuci?

Oi, baleta e dua na uci e a rairai mai e na koro oqo, mai Nawaya. E ratou a sala vata beka mai, o ratou beka na gone, e ratou qai vakabetia na seniuci, ratou mani karaci kina, sa mani kauta tiko mai, sa ratou mani mai vakayacani kina na Seniuci.

-- Ya ni ratou sa mai tiko i kea?

Io.

-- E kena i liuliu tiko beka o Tusebe?

Io. Rau sa mai tiko i kea, o koya na qase oqo, o Taginamanulevu.

-- Ya sa taura tu na i tutu vakaturaga?

Io. E ratou mai tiko mai Vuniba, o ya e dua na koro makawa. Mai kea, e sucu kina e dua na luvena. E yacana o Terei, e tagane ulu matua.

-- O cei na yacan i wati Taginamanulevu?

O Naikadra.

-- E yalewa ni vei?

E yalewa ni Nakabuta, e na mataqali o Nabiyavala.

-- E sa vakawati, e dua na luvedrau o Terei?

Io, e luvedrau o Terei. Oti o ya, keitou sucu kina o keitou na i tokatoka oqo, o Naboumasimasi. E qase o Terei, ka tarava o Laba.

-- Ya, ko e gone vei Terei?

Io,

--E luvei Taginamanulevu tikoga?

Io.

-- E gone ni vei o Laba?

O koya o ratou mai Naduri. E dua tale na luvena o Navutulevu, mai Nakabuta. Na kena i ka va, o ratou mai Tilivalevu, o Degei, ya na i ka va ni luvei Taginamanulevu.

-- Ya na i ka va ni luvei Taginamanulevu?

Io.

-- O ratou na gone taucoko oqo, e ratou a sucu e na koro cava?

E ratou a sucu kece mai i Vuniba. Ni oti mai Vuniba, e ra sa qai mai veilakoyaki, Ratou lako o ratou oqo, lako sara i Nokonoko. O Naduri i Lawak.

-- E ratou gole i vei?

E ratou gole i Nokonoko. E ratou lai vakaitikotiko mai kea. O ratou mai Nakabuta, e ratou sa lako i Yalasula. O ratou mai Tilivalevu, e ratou veivolekati tokaga. Na vanua me da dau takoso kina ki Nakalavo, me da lako yani i Tilivalevu, e dua na tokaitua va oqo, e yacana o Vuru. Ko ya gona o ya, na vanua e ratou lai tiko kina o ratou oqo. Ni ratou dau cavuti, vale Uru. Kevaka e dau vosataki e dua na ka, e ratou na tukuna, valeuru.

-- O ratou na turaga ni Nakabuta, e ratou gole i vei?

E ratou gole i Yalasuma. E dua na vanua, e rau sa lai veiwasei, ia na yacana raraba ga o ya o Yalasuma. Yao i kea, sa lako o ratou oqo, e ratou sa mai tiko. E na gauna o ya, sa gauna tiko vaka tamata, E sa ratou lai tiko o ratou oqo, mai kea, me yacova na

kena dewa mai, e se veiliutaki tikoga o koya na qase i ke. Sa rairai mate na qase o ya, e sa ratou mani vakau i tukutuku mai Nokonoko. I Nokonoko, e tiko kina na neitou yavutu. Mai tiko o Naboumasiasi, tiko o Totokanalagi, na kena yavu e ra tu mai kea, e ra veitarataravi ga mai. Ni oti, e ratou mani tiko i kea, o keitou mani lako sobu mai e na i matai ni koro. I kea, qai mai muri i ke.

-- Mai Nokonoko, dou muri sobu mai?

Gole sobu mai, na i matai ni koro o Dranubu. E ratou siro mai kina, i cake ga i ra. E tiko kina o Matuva, na i pamu ni wai, o koya i loma o ya. Ya na vanua e ratou mai vaka i tikotiko kina. E ratou mai vaka i tikotiko i kea, ni oti, e biu mai na koro o ya, e ra qai mai vakaitikotiko i ke.

-- Me ra qai gole mai ke?

Io, i Lawai. E sega, e sebera ni ratou lako mai ke, ki na koro makawa. Ko tiko kina oqo, e na rukuni deka na o ya. E nodra o ira mai Louvatu. Ko e ra dau tukuna tiko o Lomolomo, na vanua o ya, e dau caka tiko kina na kena veibuli ki vua Na Ka Levu. E a e se tiko kina i kea. E na gauna sa caka oti kina na veibuli vua na Ka Levu, o keitou sa mani lako mai, keitou sa mai tawana na vanua oqo, e na vuku ni Lotu. E buli kina o koya Na Ka Levu mai Nadroga. Ni sa ra gole o ira oqo, sa ra qai lako mai o ira na neitouqase, ra mai vakaitikotiko e na koro o ya. Na yacani koro o ya o Nagudruvalili. Kevaka e vakadewataki e na vosa vaka Bau, kudru wavoki. Lako ga mai, kudrukudre i ra mo. O lako ga mai, mai kudrekudra tu, sega na nona kaukauwa.

-- Ia, e vakacava o ratou na Turaga ni Naduri , e na nodratou sa biuti Nokonoko, e vakacava na nodratou i lakolako?

O ratou mai Naduri, e na gauna e ratou biuti Nokonoko kina. E ratou, e dua na vere e a caka i kea, a mani vakavuna na nodratou se.

-- Mai Nokonoko?

Io, mai Nokonoko. O koya e tiko sara mai Bemana, mai Yalavou. O ya e na dua ga na veicacati ga ni veiverevereti ga vaka vuvale. E ratou mani lako sara i kea, me yacova sara ni lai sa oti na ka o ya, o keitou e keitou tiko ga. E na veisagai tiko ga ni veiliutaki. O ratou e dua na vanua mai Naduni, e ratou vakayacora vei ratou. I Nakabuta, a mani caka na ka o ya, a mani drotaki kina o tamai ka vakadua, e a tu sara mai Bemana. O Terei e sa mate makawa, o ya, o ratou na i taba e ratou sa bula tiko e na gauna o ya. Au vakabauta.

-- E ratou taurattiko ga na veiliutaki o ya, o ratouna veidro taki?

Io, na veiliutaki e se tiko ga i ke. Na gauna kece o ya, e ra dro voli o ya, e ra dro voli ga, na veiliutaki e taura tiko na koro oqo. Me yacova ni sa yaco mai i ke na koro, qai soli walega e dua na udolu ciwanadrau tini ka rua (1912). O ya na i otioti ni veitarogi vanua, o ya a qai soli kina me ratou lai tauri Naduri.

-- E soli vakacava?

E soli vakatavako. Taura toka mada ga yani o qori, oti ga qai soli tale mai. E ra sega ni kila, ni sa volai vaka i vola. Oti o ya, e qai suka tale mai, mai kea, e ratou sa qai lai kau mai. E ratou sa qai mai tiko oqori i Naduri. E ratou kau mai kea, e sagai

tiko me moku o ka o ya, qai dro taki mai Marou, vuni voli mai vei iratou mai Davutukia. E ratou veiwekani ga, ni sa maravu vaka vinaka tale, e sa qai suka mai, mai tiko i Naduri. Ni oti o ya, e na gauna o ya, o Ratu Marika, e sa kaya tiko ni Turaga, me taura na veiliutaki mai Naduri. Oti, na gauna e sa qai mai caka kina na veitarogi vanua, i ke e bula tiko o Ratu Sikeli mai liu. Na vei solisoli, e sa qai kina oqo na veiliutaki, me sa qai taura kina o Tui Tabanivono o ratou mai Naduri. E kena i tikotiko ga yani i ke, baleta i ke e qase. E vaka ga na noda i vakarau vakavanua. Me vaka ga e rau sa tauyavutaka mai o rau na veitacini. Me vaka ga e sa tu e na gauna oqo, o Bau, o Verata.

-- Me vaka o tukuna toka oqo, o ratou na turaga oqo, o ratou na Seniuci, e ratou taukei ni vanua oqo?

Io.

-- Taumada, e ratou a gole mai vei?

Au vakabauta ni ratou gole mai vei iratou oqo, e so vei iratou oqo, o ratou oqo, e ratou gole mai Beqa. E na gauna ni tawa vanua, e rairai o koya o ya, e nodratou tiko ga mai kina. E na nodratou butu vanua tu mai kina, e rairai e se lala tu kina na vanua oqo, mani lai tiko i kea. O ira na qase i liu, e ra veilakoyaki, me ra vaqara na vanua me ra tiko kina.

-- E rairai e ra sirosobu mai o ira na nomudou qase?

Io. Ke da vakasotara vata, o iratou mai Beqa o ya, e ratou Tabanivono talega. E dau tukuni, Tabanivonolevu.

-- E vakataki ratou mai Macuata?

Io. O ratou tale ga mai Kadavu.

-- I Kadavu mai vei?

Mai Rakiraki, Yale. E yacana tiko mai kea, o ratou na Takalai Yale. Ya, o ratou na Tabanivono. Keirau na taura cacavuka ga, keitou na talanoa ga, e na veika keitou dau vakarogoca. Talanoa taki, me vakamuri ~~ga~~ tu ga yani. Ia, sa qai mai vakadeitaki ga e na Veitarogô Vanua na veika kece, sa qai buli me lawa, o ya e sa qai vakadeitaki. Na i otioti saraga ni veitarogi vanua o ya, ko e sa veisau kina na i tutu. Na gauna nei Ratu Sikeli Katonitabua, koya e dodonu me Tui Tabanivono tiko. E tukadratou na qase, ko e ratou tiko oqo.

-- E vakacava o ratou na yavusa oqo na Naikuwata, e caka vakacava na nodratou i lakolako, se duidui?

O ratou, e duidui tiko na nodratou i lakolako. Baleta o ratou, e yavusa oqo, e ratou qai lako ga mai ke, qai soli vei ratou, na tiki ni vanua.

-- E ratou gole mai Tavua, i Malolo?

O ratou e ratou gole mai i Kuwata, na yanuyanu mai Malolo. Mai Waya, mai Kuwata. E kena koro o Namara, e ratou veiwekani tiko kei na Tui Vuda. Baleta o ratou mai Kuwata, e ~~hedratou~~ i cavuti tiko na Kuita. E ratou kania e so na lewena, na kena wai. Ra kania e so na lewena, o ira na kena vo, qai soli vei ira na kena wai, ra didi ra qai dro mai.

-- E ra gunuva na waibuta o ira?

Io.

-- Ia, na i matai ni vanua e ra mai tiko kina i vei?

O koya e ra lako ga mai Uluiba. Na vanua o ya, e ra sa mai sota vata kece kina. Na i lakolako kece oqori, e ra qai mai vakaitiko tiko i Uluiba. Au sa sega ga ni kila na vanua, ya na kena i vaka macala. Ia na kena vakamacala cacavuka ga keitou rogoca, e tiko vei ratou mai Naduri, ya e na vanua oqo. Baleta na noqu tukuna tiko, na kena buli na turaga. Ia, na turaga o ya, e se lako tiko ga mai ya, e na daku ni kuila. E na kena mai buli na Turaga, e sa qai mai buli e na loma ni kuila. O Tui Tabanivono, e sa qai mai vakadeitaki e na loma ni kuila. Ia, e na kena mai tiko mada e na ~~haku~~ ni kuila, e sega. I kea ga, e tauri tu ga i ke, o Ratu Sikeli Katonitabua. O ya o koya na i matai, oti o ya, e sa qai o ka oqo. O koya keitou sa raica oqo, e tamadrato ga na qase mai liu, o Ratu Sikeli Katonitabua, o koya o ya, e qai solia ga nai tutu.

-- O Ratu Sikeli?

Io.

-- Ia, na yaca oqo na Tabanivono, e sa kau vata ga mai, e na nodra siro mai Nakauvadra, vei ira na nomudou qase. Se e a qai mai toka vou ga?

Io, au vakabauta, ni yaca oqo, e sa rairai kena i cavuti toka ga mai o ka oqo.

-- I Ratu, e dua beka na i balebale ni Tabanivono. E tiko na kena i balebale ni yaca o ya?

Na Tabanivono, e neitou kau tale tiko ga na vono. Au vakabauta, ni lako tiko ga mai na qase oqo, e sa kena ka tiko ga mai na Tabanivono. E rairai, e dua beka ga vei iratou na veilakoyaki tiko oqo, e dua beka ga mai na kena i sema mai Nakauvadra, e rairai e dua tale

tiko ga na matavuvale o ratou. E na nodra veilakoyaki, e rairai, e dua beka ga na kena ka. E qai rairai, e lai duidui tikoga, na ka e ratou cavuti kina. O keitou e rua na koro, i ke kei Naduri, e mataqali Rarakavidi. E dua ga na i tokatoka i ke, dua na i tokatoka mai Naduri, ia e dua ga na mataqali. E sega ni vaka na veikoro.

-- E levu na i tokatoka?

Io, e levu na tokatoka, e levu na mataqali. O Naduri vaka kei Lawai, e dua ga na mataqali. Na neitou qele, e volai ga vakatokatoka. E na gauna ni dua na udolu ciwa na drau tinikarua, (1912) e qai soli kina, e vakaevei na i tutu vakaturaga. E sega, baleti koya e vasu tiko i Naduri, e ratou taura mada e dua na nodratou veikilai. Sa, naka oqo e caka vakaca vua, io veitalia, oti me ratou lai taura mada. Oti, dua na gauna, qai suka tale mai vei keitou. E va tu ga o ya na kena vei soli taki. E nanuma o koya, me taura toka o koya, me oti o ya, me qai suka tale mai. Ia, na ka oqo e sa lako vakadua. E nanuma o koya, me na va o ya, na nodratou veitacini. Ia, na matanitu, e sega ni vakakina. E lako na ka o ya, e sa lako vakadua. Mai na gauna o ya, me yacova mai oqo, e ratou sa taura tu kina vakadua na ka o ya. Na i matai ga ni Tui Tabani vono ko a buli, ko ya o Ratu Marika Bulikula. O ya, o koya ga na i matai ni Tui Tabanivono. Na i karua ga o Ratu Jone, ya e ratou sa lai taura toka na i tutu ni veiliutaki Tabanivono o ratou oqo. Keirau, sa qai donui ratu ga na veitacini. E meketaki na yaqona, kei na kena caka caka vakaturaga kece. E dua o Ratu Inia Nakulaniyasiyasi, ko a sucu mai e na vanua e ra a drau kina o ira o ya.

-- Mai vei?

Mai Bemana, i Yalavou.

-- E ra dro kina o ira na turaga ni?

E ra a dro kina o ira oqori. E rau veiyacani kaya mai kei na i Naivakananumi. Oti o ya, a mate o koya, qai dua tale na veibuli, qai cakava vua o tacina, o Ratu Ilisoni, ko a qai caka walega oqo, a mani mate. A qai taura toka oqo o luvena. Ia, o Ratu Jone oqo, e se sega ni vakagunuvi. E ratou tukuna o ratou oqo, kakua ni taura na ka oqori. E ra rerevaka tiko na ka o ya.

-- I Ratu, e na nomu talanoataka toka vei au, e na nodra se mai o ira na Turaga ni Naduri, e na nodra gole cake Yanuca. E a dua na i vala e a caka i kea?

Io, o ya na i valu o ya, na i valu ga ni nodra veiqati o ratou na veitacini oqo. O ratou na taci keitou, e ratou sisivo taka tiko na veitarataravi ni ka.

-- E ulumatua tiko o kemudou?

Io, o keitou ulumatua. Keitou vaka i tikotiko ga, o ira i ra oqori e ra veicakayaka, e ra veiqati tiko.

-- Kena i balebale, o ratou na turaga ni Naduri, vata kei cei?

O Naduri, kei Ratu oqo mai Nakabuta. O Rakabuta, e ratou a veivala. E ratou lako mai, e so mai Naduri, o Ulucavu. Ratou lako mai o ratou oqo, kauta mai na i tukutuku o Nakabuta. O ratou o Nakabuta oqo, e qai samuti ratou. O ira na tadu ni tamata, o ira oqori e ra dau vakayacora voli na ka oqo.

-- Ia, e gone toka o ratou mai Nakabuta?

Io, e gone toka.

-- Qai sagai iratou mai Naduri?

Io, e sagai iratou mai Naduri.

-- O cei e a qaqa i kea?

E ra moku kece kina o ira oqo, o ratou na bula, e ratou qai dui dro. E a qai caka kina e dua ra kena magiti, kei na dua na kena kakana. Baleta, ni a kawaboko, na koro mai Nakabuta. E vo beka ga e rua na vuvale mai Nakabuta, e ra qai dro mai ke. Ra qai mai susugi tiko kina, me yacova mai na gauna oqo. Na solevu ni vanua o ya, e ra qai bula kina na kena vo. E ra moce i veikau o ira na tamata. O Nakabuta, e voleka saraga ni kawaboko, ia o keitou e sega. O keitou, keitou mai veiwelewelei tikoga. Ni sa ra lewe levu na lewe ni koro mai Nakabuta, e ra sa qai suka tale. Ra qai lai tara e dua na vale mai Nakabuta, e yaca ni vale o ya o Natawatale. E kena i balebale, ni sa qai tawa tale na koro. Ke ratou a tiko mai kea, ke ratou a kawa boko.

-- Na nodratou koro makawa?

Io. Baleta na vere o ya, na vere e na vakavuna ga na ca,

-- E vakacavao ratou na i taukei na vanua e ratou wili toka e na vanua mai kea, e ratou a vakaitavi talega?

Au vakabauta, o ratou oqo, e ratou sa tu e na nodratou tu ga. Baleta, e sa nodratou cakacaka gaveiqaravi voli. Ia o ratou, e ratou, e na gauna e a soli kina na i tutu, me soli mai vei keitou, Keitou qai taura, me keitou solia i Naduri. Mate e dua i Lawai, e na tuberi tiko e dua na kena tabuam me i vakananumi tiko ni ka o ya. Mate mai e dua mai Naduri, e na tuberi e dua ra kena kamunaga. Oqo e nei Tusebe, baleta o koya e solia na tutu ni Turaga vei

keitou. Mai na daku ni kuila, me yacova mai na gauna oqo, e se bula tikoga, mei vakabanumi tiko ni ka o ya. Ia o ratou e na gauna oqo e sega, ke dua na ka e baleti keitou, e ratou na vosataka, e ratou na cakava sara tiko ga.

-- E ratou nemodau dau ni veiqaravi?

Io. E ratou sa vosa ni yalayala taka, ni ratou na neitou dau ni veiqaravi. Ia, ke caka e dua na ka e na vanua oqo, e sega, ke sega ni tiko o keitou, e na sega ni rawa ni caka na veiqaravi. Veitalia o cei na Turaga se o cei. Kevaka e dua na veivosaki vakavanua e caka, ke keitou tiko kina, me keitou vakadonuya e sa na qai donu. Sa dina, ni sa lai tiko na turaga mai kea. Ia, na ka e na vaka liuci tiko ga, na veika kece o ya. Keitou na vakataulewa tikoga, na ka oqori, e caka va oqo, na ka oqo e ka. E ra na muria tiko ga mai na i lakolako o ya. Ke dua na veivosaki ni vanua oqo, keitou na veivakadonui kina o keitou. E ra sa na qai veitalatala kina.

-- Kena i balebale, na nona lako mai o Taginamanulevu, e lako sara tu ga mai vakaniju, se e ra lako mai vakatamata?

E sega, e ra lako mai vakaniju. Au raica e dua na dela mai neitou, e yacani vanua o ya, o malua. Na qase oqo, e kauti ira tiko mai, qai mai tu i kea, kei ira kece na nona i lala. A mani tukuna mai malua, ni wawa mada. E sa qai wasea vei ira na qele. O iko o lako i yasana o ya, na mua ni vatu levu. I kea, e a takivu mai kina na i lakolako mai Nakauvadra. Ia, e dua na i wase levu oqo vei keitou, e dua na i wase levu vei ratou na neitou e tiko mai cake oqo, e levu duadua kina na wase ni qele mai kea. Na i yalayala kei

Naitasiri, na i yalayala kei Namosi. Qo, e se tiko saraga e na vei kau loa. Ia, e tukuna tiko e dua na neitou qase, keirau dau tiko kina qo. Na ka oqo, e sa biu tu e na liga ni Tabacakacaka i Taukei. Ni dau caka e so na soqo mai kea, e dau vakamacalataka talega o koya na ka. Mai na vanua o Navosa, o ira mai Noekoro, o ira o ya, e ra soli vanua tu á ira oqo.

-- O ira na nomudou qase?

Io, o iratou na neitou qase e ra tiko mai kea. Ni caka e dua na ka, e da lako vata kei ratou, e ratou qase tiko. Na veika kece e baleti keitou, na neitou ka, e tautauvata tale ga kei iratou.

-- Ia, na nomu talanoataka toka vei au, ni sebera ni tawa na koro oqo o Lawai, e dua toka na koro makawa i kea, e ratou a mai tiko kina o ratou na Tui Nadroga. Qi, ni sebera ni ra lako mai ke, na vanua oqo, e vaka tokai tiko me yavutu kei Nadroga.

¶- Yavutu?

Yavutu saraga kei Nadroga. Na vanua oqo, e a caka kina na veibuli, e na i matai ni Ka Levu. O koya e dau vakatokai tiko o ya, e dau caka tiko na kena drama, o Lomoñomo. Ko e dau cakava tiko o Matatolu. Mai Cuvu o ya, e ra tiko kece kina o ira i ke, o ira e ra vakatokai tu me ra Louvatu. Na yavusa Louvatu.

-- E ra qai toki vakacava i kea?

E sega ni macala, e rairai e sa yacova ga mai na gauna ni toki, e ra sa toki. E ra sa lako oqo, e ra sa qai lai tawana na veivanua e so. Ia, na nodra veiyavu, na veika kece, e tu ga oqo.

-- E sega ni caka beka e dua na i valu, ko e ra qai gole kina?

E sega, e sega ni dua na i valu. Au sega mada ni rogoca.

-- O Wakanimolikula saraga e mai buli i ke?

Oi, o Wakanimolikula saraga e mai buli i ke. Ya, na gauna o ya, e sa tawa tiko kina na gauna oqo, o iratou mai Nakabuta, o iratou e ratou gone vei keitou. O ratou o ya, e ratou qai lai kauti ka mai oqo, .o Wakanimolikula.

-- O a rogoci toka o ya, ni ratou lai qoli?

Io. O ratou ma lewe ni koro oqori, o ratou mai Nakabuta. Ia, o koya saraga na kena qase, e a, o koya na kena kawa, e ratou sa mai kawa boko oqo. Ko e ratou a veivava mai. Ko na ika o ya, me a vakayagataki e na veibuli. Oti gona o ya, e rau mani cabe mai kina o Kalanimolikula, me kabata kina na koro oqo. E na kena mataka lailai sara, e ratou sa raica na kena i yaloyalo i wai. E ratou lai tu mai e na dua na delana i kea, na tamata vinaka oqo, me tou kauta yani me lai bulu. Qai lai vava mai o Kubakuba oqo. E tu mai e na delana o ya, yaco yani e na delana i Koronikula, e sa oso tu na tamata.

-- O cei e a mai buli toka o ya, na turaga cava?

Me buli sara e dua mai Yadua. Kacivaka mai o koya, vaidre, vaidre. Na kena vosa WakaNadroga me wawa mada. O kauta tiko mai o Kalanimolikula, me buli ga na tamata rairai vinaka oqo.

-- Ia, e gole mai Kadavu o ya?

Io. Au rogoca toka vakalailai na i talanoa o ya mai Nakasaleka.

-- Au via taura tiko ga e so na i balebale ni yaca ni nomudou vanua. Taura mada, o Lawai, na cava na kena i balebale ni vosa oqo na Lawai?

Au se sega ni taura rawa mada, ia na noqu vakasama ga o yau, e na

noqu vakasama ga o au vakataki au, e na noqu nanuma, e dodonu me Lewai. Baleta na vanua oqo, e lewai kece tiko kina na veika kece oqo, e caka tiko kina na veika oqo, e caka mada i Nadroga i liu. Oqo, e kovuta tiko na vanua oqo, o Lomolomo. Baleta oqo na yavutu kei Nadroga. E na noqu raû madaga, au dau vakasamataka, au dau taroga e na noqu vakasama ga. Na Lawai, na kena i balebale na vanua suasua. Ia, na yacani vanua dina oqo, i tuba.

-- E vacava o Naduri?

O Naduri ga e dua ga na yaca. E dua na yaca, ia e vakaibalebale tiko, E dua na kena i balebale, o ya, e vakatokari ga yani, mai muri, e qai raici. Ke o raici Apolosi, na nona cakacaka oqo. O koya, na nona cakavi, Viti Kabani, e duri mai Naduri. E duri sara ga i kea. Na cakacaka ni veivakatorocake taki i ke, e duri mai Naduri. E lai duri ga i kea, e veitalia ke qai lai tini botoilevu yani se cava. Ia, me tekivu rawa madaga yani i kea. Ia, ko na ka au tukuna tiko yani o ya, i liu mada, na veika kece, e dau cata. E na gauna ni tiko, ni veiliutaki o ya.

-- E dua na i talanoa ni sema o Naduri oqo vei kemudou na Turaga ni Nokonoko, vata kei na Naduri e tiko mai vei iratou na turaga ni Macuata? E dua toka na wa ni veiwekani o ya?

E sega mada ni kila na ka o ya.

-- E vakacava na yaca ni koro mai Nakabuta, e dua tiko na kena i balebale?

E dua na kena i balebale keitou tomaka koso ga ga. O Nakabuta, e kainaki, e na nona lako mai o Adi Sovanatabua, na i matai ni vanua, e mai kania kina na kakana buta.

-- O Nakabuta?

E dodonu me o Nakanabuta. Oti o ya, e a vakaitekiteki voli mai e na dua na senikau, na Senilagakali. E biuta i kea na Lagakali, ka kedrau i vakatawa tiko e rua na yalewa, tevero. E rau tiko gakina, ia na lagakali o ya, e bula tiko ga kina me yacova mai na gauna oqo.

-- O Tilivalevu, e dua na kena i balebale?

E sega ni macala, okēirau oqo, e keirau tiko mai cake. Na qase oqo e dau lakova na neitou qase e tiko mai cake. E rau dau vaitalanoa e na bati ni tanoa, lose rau sa ia na veitalanoa. E vaka me va o ya, na ka e a mai caka i ke. Ko e sa mai caka i ke, e na gauna e sa vakarau kina na veibuli. E vakatale ga kina o iratou mai Noekoro. Ke dua sa vakarau me buli va oqo, e qai raici mai e dua, wawa mada, sa qai rau dabe e na vanua ni veibuli. Me kau ga yani oqo. Me buli yani, oti o ya, e sa qai mai buli. Ia, e sa va tu o ya. Ia, o ira na tuvana na i tuvatuva ni ka, ko na ka e qai mai tomiki oqo, e so e namaka vinaka. E so, e caka wale ga yani, e qai mai tautauri ga mai e na i talanoa ga mai vei ira na qase. Ia, e so e yalo matua e na rogoca vinaka tiko, e na vakavola tiko ma ka o ya, tuvana tiko na kena i tuvatuva. Ia, e dodonu saraga me se kilai vinaka e na gauna vakoloni, e na gauna ni bula vakoloni.

-- Ia, e dua tiko na i lakolako oqo, o ratou na turaga ni Naikuwata, kei iratou na turaga ni Seniuci?

E sega, e rau via duidui toka o rau oqori. Ia, e ra vakoro vata ga e na dua na koro.

-- O cei e liu beka mai vei ratou?

E ratou liu mai o iratou na Seniuci. Qai muri mai o iratou oqo mai Kuwata.

-- O ratou oqo e ratou gole mai Beqa?

O ratou na Seniuci mai Beqa, o ratou mai Kuwata, e ratou gole mai Waya, mai Kuwata.

-- E ratou qai mai vakoro vata ga?

Ia, e ratou qai mai vakoro vata ga oqo i Nakalavo ni kua. Ia, oqo e sa wasei, e ratou sa lako o ratou oqo, sa ratou lai tiko mai i Qereqere o iratou oqo. O ratou na Seniuci e sa ratou tiko mai Qereqere, veibasai kei Raiwaqa. Raiwaqa i tai, o Qereqere e na yasana ka dua.

-- Oi, o koya oqo, e ratou talanoataka toka o ratou na qase mai cake, ni sebera ni dau lai nunuvi na kai, e ratou dau lakovi?

Io.

SA OTI.